

УДК 398.22

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ФОЛЬКЛОРУНДАГЫ ЭПИКАЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАР ТУУРАЛУУ
(КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ЭПОСТОРУНУН МИСАЛЫНДА)

Жолдошова К.Ж., Кыргыз Республикасынын Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын окутуучусу
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com

Аннотация: Теманын актуалдуулугу азыркы мезгилдеги түрк элдеринин шериктештиги алкагында маданий, адабий алакаларды жандандыруу, боордош элдердин орток тарыхый маданиятын, элдик адабиятындагы жалпылыктарды аныктоого байланыштуу. Макала фольклористиканын алкагында аткарылды. Түрк тилдүү элдердин ичинен кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгына азыркы көз караштан туруп мүнөздөмө берилип, эки элдин орток эпикалык чыгармаларына басым жасалды. Эпостордогу сюжеттик окшоштуктар жана айырмачылыктар көрсөтүлдү.

Өзөктүү сөздөр: түрк элдери, кыргыз жана алтай эпостору, орток сюжет, архаикалык мотивдер, эпикалык жалпылыктар.

ОБ ЭПИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ ФОЛЬКЛОРА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСКОГО И АЛТАЙСКОГО ЭПОСОВ)

Жолдошова К.Ж., преподаватель кафедры кыргызской литературы Ош государственного университета Кыргызской Республики
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com

Аннотация. Актуальность темы связана с активизацией культурно-литературных связей в контексте современной тюркской общности, выявлением общей исторической культуры братских народов, общности в народной литературе. Статья выполнена в контексте фольклора. Среди тюркоязычных народов фольклор кыргызов и алтайцев характеризуется с точки зрения общих эпических наследий двух народов. Показаны сюжетные сходства и различия в эпосах.

Ключевые слова: тюркские народы, киргизский и алтайский эпос, общий сюжет, архаические мотивы, эпические общности.

ON THE EPIC COMMUNITY OF THE FOLKLORE OF THE TURKISH-SPEAKING PEOPLES (ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ AND ALTAI EPOSES)

Zholdoshova K.Zh., teacher Department of Kyrgyz Literature, Osh State University The Kyrgyz Republic
E-mail: joldosheva.Kimsan83a@gmail.com

Annotation. The relevance of the topic is associated with the activation of cultural and literary ties in the context of the modern Turkic community, the identification of the common historical culture of fraternal peoples, community in folk literature. The article is written in the context of folklore. Among the Turkic-speaking peoples, the folklore of the Kirghiz and Altaians was characterized from a modern point of view, with an emphasis on the common epic works of the two peoples. The plot similarities and differences in the epics are shown.

Key words: *Turkic peoples, Kyrgyz and Altai epos, general plot, archaic motives, epic communities.*

Киришүү. Адамзаттын руханий турмушунда мифологиялык жагдайлардын, үрп-адаттарынын, салттарынын чоң орду бар. Адам коомунун узак эволюциясында, оозеки адабиятында эпикалык чыгармачылыктын негизги жөрөлгөлөрү иштелип чыккан. Тектеш элдердин элдик поэзиясындагы бул багыттагы архаикалык мотивдерди илимий изилдөөдө карап чыгуу өзгөчө кызыгууну жаратат. Оозеки чыгармачылык маданий, адабий-эстетикалык бирдиктүү контекстте өнүгөөрү тарыхый мааниде айгине. Көркөм сөз өнөрүндө элдик көөнө түшүнүктөр, элестөөлөр нукура эстетикалык ордун тапкандыгы айрыкча мааниге ээ десек болот.

Изилдөөнүн материалдары жана методдору. Макаланын объектиси түрктүлдүү элдерден болуп саналган алтай жана кыргыз элдеринин фольклорундагы типологияга байланышкан айрым актуалдуу маселелер, ал эми предмети кыргыз жана алтай фольклорундагы эпостордун сюжеттик окшоштугу, эпикалык тектештиги болуп саналат. Изилдөө салыштыруу, типтештирүү, сыпаттоо жана тектештирүү методдоруна негизделет.

Негизги бөлүм. Фольклор – элдин тарыхый жагынан алганда эң баштапкы жамааттын көркөм-эстетикалык чыгармачылыгы, тил сыяктуу эле коомдук кубулуш. Ал мифологиядан өнүгүү алып андан айрым өзгөчөлүктөргө ээ, тактап айтканда, мифология дүйнө түзүлүшү тууралуу ыйык билим катары жашаса, фольклор көчмөн турмушта жашаган ата-бабабыздын ошол дүйнө түзүлүштүн көркөм-эстетикалык чагылдыруусу, башкача айтканда, көркөм сөз өнөрү болуп саналат. Элдик эпостордо тарыхый фактыларга таянган баалуу, акылман ойлор камтылгандыктан жогору бааланып унутулбай жашап калгандыгы айкын. Эпостордо мейли ал кыргыз эпосу болсун, мейли алтай эпосу болсун, алардын мазмунунда тигил же бул түрдө мифологиялык элементтер сакталган. Байыркы элдерде, анын ичинде кыргыз элинде фольклор жана мифология жамааттык мүнөзгө ээ, тактап айтканда, элдин ар бир мүчөсүнүн аң-сезимине таандык. Фольклор өзгөчө, көркөм образда адам турмушун чагылдыруу менен коом турмушундагы өзгөрүүлөргө сезгич мамиле жасайт. Кыргыз жана алтай мифтери мазмуну жагынан ааламдын, заттардын жаралышы жөнүндөгү мифтер, табияттан сырткаркы сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер ж.б. болуп чоң топторго бөлүнөт.

Көөнө доорлордо кыргыздардын ааламды, жаратылышты баёо баамдашы, элестетүүсү, карапайым дүйнөтанымы кыргыз элинин мифтик түшүнүгү калыптанган. Ошол ааламдын жаралышы тууралуу элдик көөнө түшүнүктө адам жаралганда асман (көк), жер жаралган. Жараткан жерди жаратып, тоо жасап, анан жер түбүндөгү дүйнөнү жаратыптыр да, аларда жашаган адамдар, дөөлөр, сыйкырчылар, желмогуздар, алп кара куш, чынар терек сыяктууларды кошо жаратыптыр. Ал эми кара күчтөр жер бетине чыгып, адамдарга дайыма коркунуч туудуруп турган, жер бетине коркунучту, кырсыктарды алып келет деп түшүнүлгөн. Кыргыз мифтеринде кара күчтөр менен адамзаттын кагылышы, асмандагы перилер менен адамдардын байланышы жөнүндө баёо түшүнүктөр, образдар жаралган. [1].

Эпостордун поэтикасы мифологиядан баштап тарыхый фактыларга чейинки байыркы көчмөн маданияттын эң түпкүрлөрүнөн өсүп чыккан жана көптөгөн тарыхый маданий катмарлардан куралган. Аларда көптөгөн тарыхый окуялар чагылдырылып, бирок алар кийинчерээк элдик көркөм чыгармаларга айланган. Көптөгөн кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан-тукумга оозеки түрдө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыз, алтай элдери сыяктуу түбү бир этностор үчүн алардын оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу [2].

Кыргыз жана алтай элдеринин элдик оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпосто, анын ичинен биз иликтөөгө алган кыргыз эпостору “Эр Төштүк”,

“Жоодарбешимде” жана алтай эпостору “Алып-Манаш”, “Маадай-Кара” ж.б. эпостордо бирдей кездешкен архаикалык мотивдер сакталып калган. Алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, чыгармалардын композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ. Аларга эпостогу мифтик, жомоктук сюжеттер, кейипкерлер, салттуу сюжеттик көөнө мотивдер, атап айтканда, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, адаттан тыш тез өсүүсү, эрдиктери, баатырдык үйлөнүү, баатырдын өлүп кайра тирилүүсү ж.б. кирет. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген архаикалык мотивдердин эпостордо эпикалык салттуу мотив катары өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай жашап келет жана алардын негизги өзөгүн, сөөгүн түзөт.

Фольклорист Э.Абдылдаевдин пикири боюнча кыргыз жана алтай эпостору өрчүү жана калыптануу жолунда тектештикке экендиги эскертилет. Окумуштуу тарабынан эпостордогу жалпылап алганда ири үч катмарды бөлүп көрсөтөт, алар байыркы, ортоңку жана соңку тарыхый катмарлар болуп саналарын, байыркы катмарда архаикалык, мифологиялык өңүттөгү ажыдаар, жалгыз көздүү дөө, мифологиялык жаныбарлар – аркарлар, түлкүлөр, өрдөктөр, адамча сүйлөй билген, канатчан аттар, сыйкырдуу көрүнүштөр ж.б. болсо, ортоңку тарыхый катмарда көп тарыхый идеялар күчтүү эпикалык образдарга айланып, эпикалык жанрдын мыйзамына баш ийдирилгендиги, ал эми соңку тарыхый катмарга ислам дининин таасири мүнөздүү болуп, мифологиялык образдар менен катар эле кээде мусулман дининин мотивдери да учураы белгиленет.[3]. Окумуштуунун бул пикиринде эпостордун көөнө катмары тектеш эки элдин эң көөнө тарыхын – элдин калыптануу этабын чагылдырары берилген.

Алтай жана кыргыз элдеринин көөнө эпосторундагы образдык системада да окшоштуктар тыгыз кездешет. Алсак, алтай эпосундагы баатырга берилген мүнөздөмөнүн архаикалык поэтикасы, көркөм сөз каражаттары кыргыз эпосунда да ошондой эле таризде сыпатталат. Көөнө эпостордогу мифтик жандыктар, дөөлөр менен күрөштөрдүн сюжеттик тутумда берилиши сыяктуу архаикалык мотивдердин болушу эпостордун байыркылыгынан кабар берет. “Жоодарбешим” эпосунда да “Эр Төштүктөгүдөй” эле алптар, дөөлөр менен күрөш бар. “Жоодарбешим” эпосундагы Жанаалы дөөнүн сыпатталышында мифтик элементтер учурап, бул образдын байыркылыгынан кабар берип турат:

Чондугу тоонун теиндей,
Ким көрүнсө жегидей.
Адамдан башка айбаты,
Арстандай кайраты.
Кула чаңгыл аты бар,
Марчалуу ала борчуктай,
Бодурайган өңү чаар,
Жандан орой сөзү бар,
Ачылган көрдөй көзү бар. [4].

Ушундай эле дөөлөрдүн сыпатталышын алтай эпосу “Алып-Манаштан” да учуратабыз:

Оны уккан баатырлары,
Кара агаштый черүлери
Бир кижидй жуулдылар.
Јети башту јелбеген
Көк буказын минеле
Једип ок келген турды. [5].

Мында дөөлөрдүн айрыкча чоңдугу, коркунучтуулугу кээде жети баштуулугу, ээсинин буйругун аткарууга даяр турганы берилет. Бул сыпаттамалар адамзаттын байыркы доордогу ой жүгүртүүсүнөн каба берет.

Каралып жаткан эпостордун сюжеттик тутумунда алар калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын катарында архаикалык мотивдер эпостордун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын көөнө белгилерин ачыктап турат. Дегинкиси дүйнөлүк фольклордо архаикалык мотивдердин бирдей кездешүүсү, алардын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин ачыктайт.

Кыргыз элиндеги көөнө мифтик элестөөлөр, түшүнүктөр жалпы маданий, адабий-эстетикалык таанымдын бирдиктүү методологиялык контекстинде өнүккөн. Элдин оозеки көркөм сөз өнөрүндө бул мотивдердин эстетикалык чагылышы алардын коомдук руханий турмуштан тапкан өзгөчө ордун, маанисин белгилейт жана таанып-билүүчүлүк зарылдык катары чыгат. Буга байланыштуу кыргыз, алтай эпосторундагы көөнө мотивдерди чагылдарган мотивдердин типологиясын эпикалык аспектте изилдөө кыргыз жана алтай фольклористикасынын келечектүү багыттарынан болуп саналат, анткени каралып жаткан жана башка эпостордо, башка дүйнөлүк фольклордогу, анын ичинде түрк-монгол элдериндеги байыркы эпостордогудай эле көөнө эпикалык мотивдер мол кездешет. [6].

“Эр Төштүк” эпосу түрк элдеринин эпосторунун ичинен эң байыркыларынан болуп, анын жөө жомок түрүндөгү варианты да эл ичинде айтылган. Алардагы негизги окуялар дал келиши жалпы генезисинин бир экендигин көрсөтүп турат. Түрк-монгол элдеринин эпикалык чыгармачылыгындагы мындай типологиялык окшоштуктар алардын түпкү тегинин бирдейлигинен кабар берет. Эпостогу аалам, дүйнө түзүлүшү тууралуу мифологиялык ойломдун, көркөм жалпылоолордун, типтүү мүнөздөгү архаикалык, демонологиялык, зооморфтук, антропоморфтук образдардын болушу, анын тектеш элдерде бирдей сюжеттик-композициялык түзүмдө учурашынын өзү эпостун көөнөлүгүнүн далили болуп саналарын окумуштуу С.Кайыпов белгилеген [7].

Дүйнөнүн көк (асман), жер үстү жана жер түбү болуп үч кабаттан турары тууралуу байыркы адамдардын элестөөлөрү “Эр Төштүк” эпосунда окуялардын жүрүшү аркылуу туюндурулат. Бул каармандардын жер үстүндө жашашы, жер түбүнө түшүшү жана үмүт-тилектерин айтып, Көк теңирге кайрылуулары менен берилет. Көөнө адамзаттык мындай ой жүгүртүү байыркы элдерге таандык көрүнүш экендиги талашсыз. Байыркы кыргыздардын дүйнө түзүлүшү тууралуу ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы эпикалык чыгармачылыкта өз ордун тапкан.

“Эр Төштүк” эпосунун архаикалык поэтикасына токтоло турган болсок, “Эр Төштүктүн” мифологиялык табиятына ылайык анын поэтикасын бул планда иликтөө бир топ кызыктуу материалдарды берет. Архаикалык поэтика эпостун өзөгүн түзгөн критерийлерден болуп, анын тулкусунда катмарланып, ширелип калгандай элес калтырат. Көркөм сөз каражаттарында архаикалык ыкма, салттуу сыпаттоолор, туруктуу айтымдардын орун алышы тыгыз кездешет. Сюжеттик тутумдагы баласыздык, ата-энесинин түшүнө аян берүү менен укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, баатыр болуучу баланын өтө тез өсүп, күчтүү болуп эрезеге жетиши, укмуштуу эрдиктерди көрсөтүшү, алыстан колукту издетип үйлөнүшү сыяктуу мотивдер түрк-монгол эпосторундагы салттуу көрүнүштөрдөн.

Ал эми ыр түрүндө айтылган В.В.Радлов жазып алган вариантта да, С.Каралаев айткан вариантта да туруктуу айтымдык деңгээлге жеткен салттуу айтымдар бирдей кездешет. Аларга төмөнкүлөрдү мисал келтирүүгө болот: каармандын арып-чарчаганы “каны калып бир кашык, эти калып көк жашык”; Төштүктүн агаларын тапканда аларды тоюндурганы: “Ала-Тоодой эт кылып, Ала-Көлдөй чык кылып”; баатырдын жөө тез

жүрүшү “басканына мал жетпей, желгенине жел жетпей”; баатырдын буулукканы “урунаарга тоо таппай, урушаарга жоо таппай”; табияттагы молчулук, мол түшүм, байгерчилик “алмасы чирип көң болгон”; Элемандын, Төштүктүн узак жолго аттанышы “жел өтпөс торко кийди дейт, желбеген жорго минди дейт”; Чалкуйруктун тез чуркашы “көрүнгөндө көрүнүп, көрүнбөсө Чалкуйрук, көк түтүн болуп бөлүнүп”; өтө кыска убакыт аралыгы “андай-мындай дегиче, ачып көздү жумгуча”; каармандын өрөпкүп корккону “билегинен сап кетти, жүрөгүнөн кап кетти” ж.б. туруктуу айтымдар менен сыпатталат [8].

Жөө жомоктордогу: “Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен учуп жөнөдү”, “Как эткен карга, кук эткен кузгун жок,” - деген сыяктуу туруктуу айтымдар “Эр Төштүктө” дал ошол формада кездешет. [9]. Айрыкча аттын чуркашына байланыштуу (“Булуттуу көктүн асты менен, муундуу чөптүн үстү менен”) туруктуу айтым кыргыз эпосторундагыдай эле түрк-монгол эпосторунда, алсак, “Гэсэрде”, “Жангарда”, “Маадай-Карада”, “Алып-Манашта” бирдей айтылат. Көчмөн элдин жакшы жылкыны барктап, кастарлаганы тектеш элдердин фольклорунда башынан калыптангандыгы бул бирдейликтен ачык көрүнөт.

Каралып жаткан эпостордун архаикалык поэтикасы мифтен башат алган, көп кылымдык убакыт сыноосунан өткөн, эпос айтуучулардын муундары тарабынан чегеленген поэтика болуп саналат. Эпостордогу үч кабат дүйнө түшүнүгү, жандын денеден бөлөк жайгашуусу, сүйлөөчү жана учуучу аттар, жаныбарлардын адам тилинде сүйлөөсү сыяктуу көөнө мифологиялык ынанымдардын болушу аны алып жүргөн этностордун маданиятынын, элдик адабиятынын байыркылыгынын кабар берип турат.

Байыркы доордун адамдары аалам кубулуштары, курчап турган айлана-чөйрөдөгү нерселердин табияты, оору менен өлүмдүн себептерин чечмелөөдө алсыз болушкандыктан баёо аң-сезимдик деңгээлде дүйнөнү таанып-билүүгө аракет жасашкан. Теңирге, жалпы бир көк (асман) кудайына сыйынуу, аны бардыгын жараткан ээбиз деп билүү менен катар эле жер бетиндеги адамдар, жаныбарлар, өсүмдүктөрдүн да өз алдынча ээси, колдоочусу болот деген ишенимде болушкан. Мындан отко, жер-суу ээлерине, баланын колдоочусу катары Умай энеге, жан-жаныбарлардын колдоочуларына, мазар катары айрым дарактарга, кийинчерээк аң-сезимдин өнүгүшү менен абстракттуу түшүнүктөргө, маселен дыйканчылыктын, устачылык өнөрүн пирлерине сыйынуу-табынуу орун алган, башкача айтканда, байыркы адам табиятты жана андагы өзү баштаган бүткүл жандууну бир бүтүндүк катары кабылдаган. Жаратылыштын сырларын, түрдүү касиеттерин үйрөнүүгө далалат жасоо менен, ага аздектеп мамиле жасоо элдин көркөм сөз өнөрүндө, мифтен башат алган эпикалык чыгармачылыгында кеңири чагылдырылган. Эзелки доордон көчмөн кыргыздарда Теңир ата – асман кудайы, Умай эне – жер кудайы болгон. Тоолуу өлкө болгондуктан, башка өлкөлөр менен алака жасоо солгун болуп, башка этностор басып өткөн теңирчилик жергебизде узакка сакталган [10].

Көчмөндөрдүн табигат менен болгон тыгыз байланыштары, тотемизм, шаманизм сыяктуу байыркы убактарда пайда болгон ишеним системасынын келип чыгышына себеп болгон. Ошондуктан шаманизм белгилүү бир негиздөөчүсү болбогон, табигый таризде өнүккөн жана дүйнөгө болгон эки тараптуу көз карашы менен табигаттан көз каранды болуу өзгөчөлүгүнө ээ болгон ишеним системасы болуп эсептелет. Биз карап жаткан эпостор бул сыяктуу архаикалык мотивдерге бай. Фольклордук чыгармачылык алгачкы доорлордон келе жаткан ыйык ишенимдерге ылайык ар түрдүү байыркы ритуалдар менен коштолгон. Ал ритуалдарды аткарууда сакралдык сандар пайдаланылып, кайталануучу кыймыл-аракеттер жасалган. Маселен отту улуу жагып, анын жалыны, түтүнү тогуз кабат Көк Теңирге, ысыгы жети кабат Жер түбүнө жетсин делген, ошону менен көк менен жерди тайып, ыраазы кылууну көздөшкөн. Ошентип, эпостордогу архаикалык мотивдер алардын сюжетинде өзүнүн туруктуу ордун таап, эпос түптөлгөндөн тартып жашап келе жаткан көөнө сюжеттик курам болуп саналат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар. Изилдөөнүн жүрүшүндө азыркы кыргыз фольклортаануу илимине байланышкан бир нече тыянак чыгарылды.

Жогоруда биз кыргыз, алтай эпосторундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектке иликтөөдө алардын тектеш элдердин эпикалык чыгармачылыгында кездешүүсү карадык жана эпостогу көөнө мотивдерди изилдөө фольклористиканын келечектүү багыты катары келерин белгилеп кетүүнү туура көрдүк. Эпикалык көркөм туундуларды сюжеттик, поэтикалык жагдайда архаикалык мотивдердин өңүтүнөн иликтөө көптөгөн кызыктуу илимий жаңы жагдайлардын келип чыгуусуна түрткү болору анык.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, бир тууган түрктүлдүү элдердин, анын ичинде кыргыз жана алтай элдердин эпосторундагы орток көөнө мотивдерди эпикалык, поэтикалык аспектке изилдөө фольклористиканын келечектүү багыты катары келери ачык, анткени фольклордук мурастарды баалоо - учурдун талабы. Архаикалык мотивдер эпостун жаралышынан тартып биздин күндөргө чейин жетип келген версияларына чейин эпостун өзөгүн түзүүчү унгу катары сакталып келген жана аларды илимий айлампага салып комплекстүү изилдөө этностордун, жалпы эле түрктүлдүү элдердин дүйнөтаанымын терендетип андап-билүүгө мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин). – Бишкек: Бийиктик, 2006. 67-б.
2. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки (Редакциялык коллегия: Ж.Таштемиров, С.Байходжоев, С.Закиров). - Ф.: Илим, 1973.75-б.
3. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе: Илим, 1981. 78-б.
4. Жоодарбешим. Эпос. “Эл адабияты” сериясы, т. 3. – Б., 1997. 50-б.
5. Улагашев Н.У. Алып-Манаш. – Туулуу-Алтай, 1985. 39-б.
6. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. 1-т. - Б.: Шам, 2004. 27-б.
7. Кайыпов С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тештүк». ч. 1. Гипербола. Сравнение. - Фрунзе: Илим, 1990. 37-б.
8. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996. 143-б.
9. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996. 211-б.
10. Жусупов К. Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин). – Бишкек: Бийиктик, 2006. 89-б.